

Hær og uddannelse i Danmark-Norge i det 18. århundrede

Af Gunner Lind

Hæren i samfundet

Ingen del af samfundet i enevældens Danmark-Norge levede sit eget liv i så høj grad som hæren. Her gjaldt Loven ikke, men Krigsartiklerne. Administrationen styredes ikke fra de gamle kancellier, men fra Krigskollegiet (og dets efterfølgere). Kongen var først og fremmest krigsherren, som alle stod i ed til, uanset undersåtforhold. Selv den lutherske tro var ingen selvfølge. Det gik så vidt at papistiske præster kunne virke i landet dækket af hærens behov.¹

Den militære autonomi var en arv fra de foregående århundreders hære af løst tilknyttede, hvervede soldater, og den havde rødder i senmiddelalderens landsknægtkultur. Men den passede også godt med et politisk ønske om et militær direkte knyttet til majestæten, og så lidt som muligt til noget andet i verden. Autonomien omsluttede så at sige alle livsforhold for de besoldede militære, altså de hvervede menige soldater samt alle officerer og underofficerer. De forskellige arter udskrevne soldater blev derimod kun betragtet som militære når de var i aktiv tjeneste.

Som man kunne vente på denne baggrund havde hæren også sit helt eget undervisnings-system. I det fandtes både videregående uddannelser, mellemuddannelser og børneskole. Det første og det sidste element fik faste former i første del af det 18. århundrede. Militærets børneskoler levede kun så længe hæren havde »egne« børn. Det vil sige at deres glansperiode sluttede i det første tiår af det 19. århundrede, da hvervning i større stil hørte op. Det militære skolevæsen befattede sig aldrig med udskrevne soldaters børn. Den sidste garnisonsskole blev dog først lukket i 1868; og militære mellem- og videregående uddannelser findes som bekendt endnu.

Den militære separatisme er også skyld i, at de gængse reskript- og forordningsudgaver kun dækker hærens forhold i beskeden grad. Skal man have en rimelig indgang til stoffet må man gå til de særlige samlinger for »Landmilitairvæsenet«.² Det er uden tvivl en del af baggrunden for, at forholdene i den militære verden ikke har fået megen opmærksomhed i de fleste arbejder om hele samfundets forhold, heller ikke de skolehistoriske. Udga-verne af militære rets- og administrationspapirer er til gengæld særdeles omfattende, og undersøgelser giver gerne rigt udbytte.

Det er resultatet af en sådan undersøgelse der præsenteres her, suppleret med stof fra enkelte andre kilder og fra den sparsomme militærhistoriske litteratur. Hovedgrundlaget er altså normative kilder, og det er indlysende at de har for stor vægt i forhold til materiale som er nærmere på undervisningens hverdag. Det gælder især for de militære børneskoler, da de højere skolars taknemmelige elever har produceret en række indholdsrige jubilæumsskrifter. Denne artikel skal altså ikke tages for mere end den er: en introduktion til

et område der ikke er meget kendt, men som nok fortjener opmærksomhed, vist ikke mindst som forløber for udviklinger der senere blev almene.

Hæren

Den dansk-norske hær i det 18. århundrede bestod normalt af 55-75 tusind mand.³ Mellem halvdelen og to tredjedele var professionelle – hvervede – indtil den reformperiode, som begyndte i 1763 og for alvor tog fart sidst i 1780'erne. Her var et af målene at erstatte de hvervede med udskrevne værnepligtige, og dette mål blev stort set nået for de meniges vedkommende med hærordningen af 1803. Man kan altså finde tre forskellige troppetyper i hæren i det attende århundrede: De gamle hvervede regimenter, de gamle nationale regimenter, og den reformerede hær sidst i århundredet. Den tredje var ikke en simpel udtrængning af det hvervede element, men en fusion, hvor udskrivning forenedes med tjenestevilkår der mindede om de hvervedes.⁴

Hæren var nogenlunde lige talstærk nord og syd for Kattegat, men den norske del rummede kun mellem fem og ti tusinde professionelle af alle rangklasser. Derfor var det militære skolevæsen i praksis mest et dansk og et slesvig-holstensk fænomen; men principperne var – som på næsten alle punkter der vedrørte hæren – de samme fra Altona til Vardøhus.

Rammen om soldatens liv var regimentet. Regimentschefen (en oberst eller general) og hans administrative stab stod for fordelingen af penge, tøj og indkvartering, for første led i den militære justits, for de mindre advancementer, og i det hele for al forefaldende administration vedrørende sine et til to tusinde underordnede. Dele af dette ansvar kunne dog gå over til en garnisonskommandant, enten fordi der lå mange regimenter på samme sted, eller fordi der kun lå en mindre del af et regiment. Det første var blandt andet tilfældet i København. Regiments- og garnisonskommandanter var også ankermand når beslutningerne skulle føres ud i livet på de militære skoler og den militære uddannelses felt.

Det var en arv fra tidligere århundreders forhold når de hvervede soldater ikke sjældent havde koner og børn, og hæren til en vis grad bidrog til deres livsopholdelse. Familiemedlemmerne blev sammen med soldaterne indkvarteret hos borgerne, og fik således husrum. Efter de første kaserners bygning fik de også adgang til at bo der. Soldaterkoner og -børn kunne have adgang til brøduddelinger. Fra 1740 og frem eksisterede der forskellige ordninger, som gav soldaterbørn (uanset køn) adgang til en pengeunderstøttelse hvis drengene forpligtedes til senere at trække i uniformen. Det var langt fra alle soldaterfamilier der gik ind på den handel.⁵

Betingelsen for støtten var kontrol. Soldatens eventuelle ægteskab var et tjenstligt anliggende. Chefen skulle give sin tilladelse (herunder godkende den ønskede brud). Da regimentskassens velfærd også blev berørt blev der lagt loft over antallet af koner ved hvert regiment. Var kvoten opfyldt kunne der ikke tillades flere giftermål.⁶ Kontrollen var ikke altid lige let at opretholde. Ofte måtte man gå balancegang. På den ene side måtte den offentlige moral jo ikke forstyrres for meget i sager vedrørende lejermål, ægteskabsløfter med mere; på den anden side ønskede majestæten ikke at »*Unsere Armee, wider Unsere allergn. Intention, mit Weibern möge angefüllt werden*«. ⁷

Hærens behov for uddannelse

Hæren havde et behov for kunnen hos sine folk, og dermed hvad man kan kalde et teknisk

behov for uddannelse. Dette tekniske behov var nødvendigvis en vigtig bestemmende faktor for uddannelserne i militært regi. Det gjaldt ikke alene de højere militære uddannelser, som blev givet til unge mennesker der i princippet var i tjeneste, men også de militære børneskoler. Typisk for tiden forestillede man sig nemlig at skulle rekruttere soldater af soldaternes børn.

Det tekniske behov for viden var meget varierende. For det første afhang det af våbenarten: højt i artilleriet, lavere i kavalleri og fodfolk. For det andet varierede det med graden, mellem menige, underofficerer og officerer. For det tredje varierede det med tiden. I århundredets sidste del blev taktikken (især til fods) revolutioneret af den såkaldte »adsprede fægning«, også kaldet de »lette troppers fægning«, eller »manøvrekrigen«: kamp enkeltvis eller i små grupper med fleksibel udnyttelse af terrænet. Det supplerede, men fortrængte ikke, den gamle lineærtaktik, hvor regelmæssigt opstillede linier af soldater fyrede salver. Den »adsprede fægning« gav den enkelte soldat meget mere at lære og flyttede ansvar og beslutninger fra officererne til de menige.⁸

Det tekniske behov for viden var nok mindre end det senere er blevet. Krigens teknologi var jo meget enklere. Forskellen er imidlertid ikke så stor som man skulle tro, for der blev stillet store krav til viden på et par andre områder. Det ene var soldatens taktiske kunnen, som blev studeret, systematiseret og indøvet med stor energi: både hans individuelle bevægelser, og sammensætningen, opstillingen og bevægelsen af enheder. Det andet var det daglige liv i hæren: omgangen mellem folk på forskellige og på samme rangtrin, udførelsen af vagt og anden tjeneste, disciplin og straf, og meget mere.

På alle områder efterspurgt hæren i sidste instans ikke boglig viden men *kunnen*: korrekt udførte aktiviteter. Boglig viden måtte imidlertid spille en væsentlig rolle i formidlingen af det der skulle kunnes. Det gjaldt især for officererne. De skulle for eksempel beherske stoffet i hærens reglement, som fra 1740'erne var et værk i 5 massive bind.⁹ Reglementets gradvise forøgelse var et af eksemplerne på en »boggiggørelse« af indlæringen, som accelererede i århundredets anden halvdel, og som efterhånden også berørte de lavere grader. Den første egentlige lærebog for menige (i »let« felttjeneste) blev trykt 1794.¹⁰ Den indeholdt i en katekismuslignende dialogform et udtog af det stof, som officererne lærte fra de officielle forskrifter, samt fra militærteoretiske lærebøger og tidsskrifter.

En væsentlig del af hærens behov for boglig kunnen var knyttet til administrationen, ikke til krigen. Officerer og underofficerer stod for en stor del af det administrative arbejde, selv om der var ansat en del forvaltere af forskellig slags. Det skyldtes blandt andet at der var en tendens til at opfatte forvalterne som officerernes hjælpere snarere end som indehavere af selvstændigt ansvar. (Det var dels en følge af traditionerne fra dengang officererne var »militære entreprenører« i forhold til staten, dels formodentlig en følge af ønsker om at holde en fast, autoritativ struktur af myndigheder.) Mange officerer måtte altså forstå og følge med i administrative aktiviteter som de ikke selv udførte.

De administrative byrder lå især på visse trin i rangstigen: regimentschefen, som er nævnt ovenfor; regimentets major og adjudant; kompanicheferne; og blandt underofficererne på kompaniets kommandersergent. Omfanget af deres arbejde kan man få et indtryk af ved at studere reglementet (hvor der blandt andet findes 58 sider fortrykte administrative formularer til lister og rapporter) og den stadige strøm af relevante forordninger. Krigsmændenes administration var vigtig for hele statens trivsel. Militæret stod jo for omkring

halvdelen af statens driftsbudget,¹¹ og dens mandskab udgjorde uden tvivl langt den største del af kongens direkte tjenere.

Selv om visse underofficerer administrerede meget var der stor forskel mellem rangklasserne på dette felt. De administrerende underofficerer hørte hjemme i toppen af deres klasse, og kun få nåede så langt. (Det kan dog bemærkes, at man fandt det for ringe at måtte nøjes med korporaler, den laveste underofficersgrad, der alene kunne skrive deres navn.)¹² Officersposterne med megen administration fandtes imidlertid både på lave og høje trin. Dårligt arbejde på dette område hæmmede altså en officers karriere næsten fra begyndelsen.

Hærens højere uddannelser

Hærens højere uddannelser var officersuddannelser. Ældst og størst var *Landkadetakademiet* (oprindelig *Kadetkorpset*), oprettet 1713. Det blev i århundredets løb suppleret med *Den matematiske Skole* i Christiania (1750), *Artillerikadetinstitutet* (1772), *Generalstabsskolen* i Kiel (1791) og *Frikorporalskolerne* i Rendsburg og København (1798-99). Bortset fra Generalstabsskolen sigtede de alle på teenagere i »latinskolealderen«. For Landkadetakademiet, som havde det længste uddannelsesforløb, ville det sige adgang i 10-15 års alderen, og afgang som 18-20 årige. Der var altså kun tale om højere uddannelser for så vidt som de forudsatte visse elementære kundskaber. Landkadetakademiets 4. klasse (indført 1760) lå dog aldersmæssigt og tilsyneladende også i sine faglige ambitioner på universitetsniveau.¹³

Landkadetakademiet havde en særstilling ved at være en særlig militær enhed. Kadetterne havde ingen anden placering i hæren end ved korpset. De øvrige uddannelser var beregnet på teoretisk undervisning af de unge mennesker der efter gammel skik havde plads som officersaspiranter ved virkelige militære enheder. De var altså et supplement til en »læringleuddannelse«; og kontrollen med aspiranternes ansættelse og avancement lå hos chefen i deres stamregiment, ikke ved skolerne. Udvidelsen af skoletilbuddet viste imidlertid den øgede vægt der blev lagt på boglig lærdom.

I denne sammenhæng var oprettelsen af Frikorporalskolerne det store brud. For det første skulle alle aspiranter ved regimenterne deltage. For det andet skulle skolernes afgangseksamen bestås før en aspirant kunne udnævnes til officer. Den boglige side af officersuddannelsen blev altså i 1799 overordnet den praktiske. Kravet om eksamen var, så vidt det vides, det første i nogen stat, når der ses bort fra de »lærde våben« (artilleri og ingeniører) hvor man skulle have eksamen tidligere i mange stater, også Danmark. Selve eksamensresultatet fik tilmed konsekvenser for hele den følgende karriere, da det allerede tidligere var bestemt, at anciennitetsfølgen blandt de ny officerer der tog eksamen på samme tid skulle bestemmes af deres eksamensgennemsnit.¹⁴

Tendensen mod øget vægt på den boglige lærdom var dog ikke på alle måder ubrudt i århundredets løb. Der var således nogle interessante svingninger i antallet af kadetter. Oprindeligt, i 1713, skulle der være 100. I 1723 blev tallet sat ned til 50, og i 1760'erne kom det helt ned på 30.¹⁵ Reduktionen hang naturligvis i nogen grad sammen med nedrustningen efter Store Nordiske Krig; men manglende interesse har formodentlig også bidraget. I denne periode var det nok gunstigere for karrieren at holde sig ved regimenterne inden for synsvidde af de almægtige chefer end at blive anbragt i en afsondret

Landkadetakademiet var med dets omfattende fagkreds en alternativ vej til den dannede elite.

Kilde: J.C. Essmann i Uddannelse af Hærens Linieofficerer 1713-1963, red. M. Rosenløv, 1963, s. 37.

uddannelse.¹⁶ Men så vendte billedet. Allerede i 1770'erne var der omkring 70 kadetter. Det var væsentlig flere end antallet af normerede pladser. De overtallige betalte for deres uddannelse; og blandt disse overtallige var der både sønner af høje officerer og af prominente mænd i andre sektorer af samfundet.¹⁷ Øget søgning og flere skolemuligheder bidrog således begge til, at antallet af skoleuddannede officerer steg stejlt i årtierne før skoleuddannelsen blev obligatorisk. Konduitelister fra den norske hær fortæller i 1760'erne, at omkring halvdelen af de aktive officerer var uden »videnskaber«.¹⁸ Det var egentlig ikke så dårligt på en tid, hvor den første officersuddannelse i Norge var helt nyetableret. Men ved århundredets slutning var der omkring to en halv gange flere med egentlig kadetuddannelse blandt hver årgang ny officerer end der havde været før 1750,¹⁹ foruden at kadetuddannelsen altså blev normgivende for de øvrige.

Uddannelsernes indhold var nøje reglementeret. Det ændrede sig ganske meget gennem århundredet, men havde hele tiden sit eget præg i forhold til de lærde skoler. Der var tre grupper fag. Den ene var boglige og praktiske fag af relevans for den tjenstgørende officer. Den anden var egentlige militære discipliner. Den tredje var almentdannende fag, dels af praktisk, dels af boglig karakter.

Landkadetkorpsets fagkreds i 1713 var således: dans, fægtning, religion, geografi, befæstningsarbejder, artilleri, fransk, tegning, skrivning, exercits.²⁰ I 1741 blev ingeniørfaget styrket (blandt andet med mere om arkitektur, mekanik og hydraulik). Regning, historie og moral kom ind som nye fag. På samme tid deltes kadetterne i tre klasser.²¹ I 1757 indførtes for første gang latinundervisning, samt matematik og ridning. Latinen forsvandt dog for evigt allerede ved den næste reform 1760. Her blev der oprettet en fjerde klasse for udvalgte kadetter med blandt andet taktik og fysik som hovedfag. De yngre klasser begyndte at få undervisning i tysk grammatik og i forskellige mindre fag af almentdannende karakter (filosofi, logik, slægtshistorie, heraldik). Der blev skabt en forberedelsesklasse for de kadetter, der mødte op med utilstrækkelige kundskaber i dansk, tysk, skrivning, regning og religion.²² Den sidste reform af pensum i det 18. århundrede (i 1783) gav følgende resultat:

- forberedelsesklassen: religion, dansk og tysk læsning og oversættelse, grammatik, skrivning, regning.
- første klasse: religion, dansk og tysk, grammatik, fransk, geografi, historie, skrivning, aritmetik.
- anden klasse: teologi, tysk-dansk oversættelse, grammatik, genfortælling, fransk retskrivning og oversættelse, geografi, historie, tegning, aritmetik, geometri.
- tredje klasse: dansk, tysk og fransk stil, mekanik, fortifikation, artilleri, taktik, psykologi (»sjælelære«), logik, den naturlige teologi, matematisk og fysisk geografi, historie, tegning, korttegning.
- fjerde klasse (pageklassen) var endnu ikke fast reguleret.

I alle klasser exercits, våbenbrug, idræt, dans, evt. ridning.²³

Oversigten over fagene viser hvorledes kravene til boglig viden stadig voksede. Indtrykket er endda snarest for svagt, da der også var tale om stigende krav i de enkelte fag. Det gav sig udtryk i noget stigende alder for ny kadetter og i oprettelsen af forberedelsesklassen hvis afgangsprøve var adgangsprøven til »yngste militærklasse«, altså den egentlige uddannelse. Stramningen i kravene til forkundskaber fortsatte efter 1783. Ordningen

af Landkadetakademiet i 1812 opstillede således adgangskrav i dansk, tysk, fransk, regning, geografi, historie, naturhistorie, religion, tegning – at bestå inden det fyldte 14. år.²⁴

Det må også være de stigende krav der førte til oprettelse af specialuddannelsen for artilleri- og ingeniørofficerer. Oprindeligt havde Kadetkorpsets undervisning blandt andet sigtet mod rekruttering til disse våbenarter, og repræsenterede et øget teoretisk niveau i forhold til tidligere muligheder. Men senere i århundredet følte de »lærde våben« altså behov for en specialuddannelse der gik videre end kadetternes, selv om kadetundervisningen i de relevante fag var blevet udvidet.

Fagoversigten viser hvorledes de højere militære uddannelser indholdsmæssigt afveg kraftigt fra den latinske og teologiske »lærde« højere uddannelse. Eksempelvis kunne man – bortset fra en episode på tre år – gennemgå selv de højeste trin af skoling og få den fineste karriere uden at kunne ét ord latin. På dette punkt befandt officersuddannelserne sig dog ikke i et tomrum, men hørte hjemme i en tradition med både forgængere og efterkommere.

Forgængerne var det 17. århundredes ridderlige akademier. Akademiet i Sorø i århundredets første halvdel skulle således give undervisning i historie, matematik, moderne sprog, ingeniørvidenskab, fodfolksekcercits, personlig våbenbrug.²⁵ Akademiet i København, som levede fra 1691 til 1710, havde et beslægtet tilsnit.²⁶

Der synes ikke at være nogen institutionel eller personmæssig forbindelse fra akademierne til den senere officersuddannelse. Slægtskabet kan skyldes, at kendskab til akademiernes aktiviteter spillede en rolle da officersuddannelsen blev opbygget. Forbindelsen kan også være af indirekte art, en afspejling af at de to typer institutioner skulle uddanne til beslægtede roller i samfundet. Uanset hvad der var tilfældet understreger slægtskabet med akademierne officersuddannelsens tilknytning til mennesker med særdeles høj status. Det er velkendt hvorledes den militariserede enevældige stat – især den ældre enevælde – også gav officererne en overordentlig høj rang i de officielle forordninger. Dette har igen ikke kunnet undgå at virke tilbage på deres dannelsesstypes anseelse i samfundet, så meget desto mere som officererne (i modsætning til adelsmændene på akademiernes tid) var en talrig samfundsgruppe med brede kontaktflader, især i byernes borgerskab.²⁷

Officersuddannelsernes efterkommere er også lette at erkende ud fra fagkredsen: det er realskolerne i det attende århundrede og civilingeniøruddannelsen i det nittende. I det sidste tilfælde er forbindelsen klar og direkte: Den polytekniske Læreanstalt blev skabt af en lærer ved Landkadetakademiet²⁸ med en udenlandsk militær institution som forbillede. Realskolernes forbindelse er af mere uklar karakter. Måske er der snarere tale om paralleller end egentlig overførsel af ideer. Men det er svært at forestille sig, at der ikke er en forbindelse mellem eksistensen af en højstatusgruppe som officererne med solidt etableret »realuddannelse« og den brede accept i borgerlige kredse af en uddannelse af dette tilsnit som alternativ til den latinske.

Officersuddannelsens særlige karakter i forhold til den dominerende filologisk-teologiske lærdom kan forklare et paradoks. På den ene side den markante betydning som viden og uddannelse havde, og især fik efter midten af århundredet, i officerernes selvforståelse og i deres levnedsløb. På den anden side den gængse opfattelse af dem som de lærde og dannedes modpol. Den møder man i periodens forskellige fejder mellem de »røde« og de »sorte«, og den har præget eftertiden.²⁹ For den traditionelle lærde stand, det være

sig degn, præst, bisp, student, eller universitets- og latinskoledannet embedsmand, har den militære dannelsesform været en vederstyggelighed. En uddannelse, som helt forkastede den klassiske filologi og kun indrømmede religionen en plads i anden række, var en udfordring til den magtfulde akademiske verdens selvforståelse. Når denne dannelsesform blev båret frem af en talstærk og betydningsfuld klasse var den ligeledes en udfordring til akademikernes og halv akademikernes krav på indflydelse og respekt, og en trussel mod deres besiddelse af visse typer embeder. Under disse omstændigheder var hån og afvisning en naturlig reaktion. Hvis den ikke kunne rettes mod de militæres kompetence i snævrere forstand kunne den rettes mod deres moral, især den ydre side af den, som utvivlsomt heller ikke har fulgt gejstlighedens normer. Denne fordømmelse har uundgåeligt præget meget af det mest tilgængelige og anvendte kildemateriale, som er blevet til i den akademisk prægede verden.

Underofficersskoler

Det er tidligere nævnt at der blev stillet visse boglige krav til hærens underofficerer. Dette kunne udnyttes til at forsørge dem ved afsked. Fra 1771 fandtes forskellige regler om afskedigede underofficerers ansættelse som undertoldbetjente og lignende. Grundkravet var at »disse subjekter må kunne regne og skrive, besidde munterhed, ej være alt for gamle, landets børn, eller i det mindste forstå det danske sprog«. ³⁰ Sådanne krav regnede man altså med at kunne finde opfyldt hos de bedste af de underofficerer, som blev udvalgt blandt de hvervede soldater; og det vel at mærke uden at hæren gjorde noget for deres uddannelse.

Nedtrapningen af hvervingen ændrede forholdene fundamentalt. Et stadigt stigende antal underofficerer måtte tages blandt de udskrevne bondekarle. Dette – muligvis forbudet med større fasthed i kravene – førte til oprettelsen af et antal »skriveskoler« for underofficerer.

Det kan ikke forundre at det var artilleriet som var først (1785). Denne skole lå i Norge, og gav dels undervisning i artillerifaget, dels i at skrive og regne. ³¹ Disse to træk kan tyde på, at der var tale om en norsk parallel til den interne – kun delvist skolemæssige – undervisning, som var etableret længe før ved Artillerikorpsets hovedgarnison i København. ³² På dette sted omtales en egentlig skriveskole første gang 1795 i forbindelse med et tillæg til eleverne. ³³

De øvrige våben fulgte efter i de første år af det næste århundrede. Da blev der indført skriveskoler for vordende underofficerer ved alle regimenter af kavalleri og infanteri. Skolerne fik faste bevillinger og en forskriftsmæssig læseplan.

De tidligste bestemmelser (1800) indeholdt kun at der skulle undervises i skrivning og regning. Der blev bevilget et beskedent beløb (som snart blev væsentligt øget) til lærerløn og materialer. ³⁴ Snart markerede man sig imidlertid fra centralt hold med yderligere specifikation og kontrol (1804). Kontrollen var grundig. Månedligt skulle der sendes rapport til København om hvilke »subjecter af regimentet« der gik på skolen og om enhvers fremgang. Tilgang og afgang efter fuldendt kursus skulle også omtales. ³⁵ Specifikationen tog form af en fuldstændig *Plan for undervisningsanstalter for underofficererne ved den danske armés infanteri*. ³⁶ Planens indhold var følgende:

Der blev indrettet 9 skoler i 8 garnisoner. De fik reglementeret tillæg til 154 elever,

som altså var underofficersaspiranter. Desuden fik allerede tjenstgørende underofficerer adgang til at følge undervisningen, med fortrinsret for dem under 30 år.

Selve indholdet af kurset blev nøje beskrevet. Første del skulle være læseøvelser. Da enhver er konfirmeret forudsættes at han allerede kan læse i en trykt bog. Alle skal trænes så de, hvis de ikke allerede kan det, læser godt, tydeligt og med forståelse. Hertil staveøvelser. Ved læsningen *»vælges sådanne bøger, hvis indhold er underholdende og lærerigt, som anpriser gode sæder, vise fortrinlige dyder, og give rigtige begreber og almennyttige kundskaber; heriblandt fædrelandets geografi og historie, af hvilken især krigshistorien udmærkes«*.³⁷ Der skal indrettes en særskilt undervisning for dem som ikke kan læse trykt.

Anden del af pensum skulle være skrivning og regning. I skriveundervisningen skal der undervises i ortografi. Der skal være øvelser i at skrive militære lister, beregninger og rapporter, dels på egen hånd og dels efter diktat. I Hertugdømmerne skal der tillige gives undervisning i dansk. Regneundervisning skal gå »indtil regula de tri i brudne tal«.

Tredje del var praktisk: Gymnastik. At lave løse og skarpe patroner. Våbenlære i praksis. Teoretisk undervisning i felt- og garnisonstjenesten. Praktiske exercerøvelser.

Lærerne på skolerne skulle antages blandt stedets underofficerer og officerer. Gymnastiklæreren skulle være uddannet ved Gymnastikinstituttet i København.

Undervisningstiden blev fastsat til 2 eller 3 timer dagligt (eleverne var jo iøvrigt tjenstgørende). Skoleåret skulle fordeles med 9 måneders teori, 3 måneders praktik. Hver elev skulle have sin karakterbog til daglige anmærkninger. Hvert kvartal skulle der holdes prøve, hvis resultat skulle indberettes til København. Sidst men ikke mindst blev det bestemt, at *»ingen kan herefter blive underofficer uden at have gennemgået skolen, og i det mindste efter 2 års forløb ved eksamen godtgjort, at han besidder duelighed, og ved sit forhold, at han er værdig hertil«*. Avancement til underofficer blev altså gjort afhængig af en boglig eksamen, blot 5 år efter at det samme var bestemt med officersgraden.

Planen for underofficersskolerne vedrører kun indirekte forholdene i det 18. århundrede. Men den viser to ting, som også må have gyldighed for den foregående periode. Den ene er, hvilket niveau af kundskaber man har ønsket af en god underofficer. Den anden, med hvilken alvor og konsekvens man var i stand til at fastlægge krav og opbygge en uddannelse. Endelig vækker planen tanker om hin klassiske figur, den afdankede underofficer. Han omtales jo mange steder, og som regel ikke for det gode. Men man kan spørge sig, om det negative indtryk ikke også her i nogen grad afspejler mindre sagligt motiverede holdninger hos rivaliserende grupper, forbundet med den lærde stands generelle modvilje mod den militære dannelsesform.

Hærens børneskoler

Militære børneskoler blev første gang oprettet 1714 i København. De blev knyttet til de militære sogne (Garnisons, Kastellet og Holmens). Det blev bestemt at finansieringen skulle ske ved bækkener ved kirkedøren, og undervisningen dække *»deres enfoldige børnelærdom, samt skrive- og regnekunsten«*. Begge dele skulle udtrykkeligt svare til forholdene ved andre skoler i byen. Kun på ét punkt mærkedes den særlige kongelige velvilje: de katekiserende studiosi fik løfte om et godt kald efter tre år.³⁸

Dette var ikke de første skoler for soldaterbørn. Allerede i 1688 omtales en skolemester i Kastellet, lønnet af indsamling ved kirkedøren.³⁹ Men det var altså første gang krigsher-

ren påtog sig ansvaret for organiseringen, dog uden at tilstræbe noget skolemæssigt nyt. Målet var alene at få realiseret samme standard i de militære sogne som i de øvrige sogne i staden København, hvor der i disse år blev oprettet kirkeskoler af ganske samme model.⁴⁰ Undervisningens ambitionsniveau lå højt i forhold til tidens normer, med skrivning og regning som obligatoriske fag. Dette afspejler dog nok mere, at skolerne hørte hjemme i et bymiljø, end deres tilknytning til militæret.

Det skolemæssigt nye kom med oprettelsen af de egentlige Garnisonsskoler i 1733. Disse skoler blev på en række punkter ordnet anderledes end bestemt i 1714.

For det første fik de en anden finansieringskilde, nemlig Krigshospitalskassen. Det var en tidligere etableret kasse der betalte en række velfærdsfunktioner for de hvervede soldater. Denne kasse fik sine indtægter fra forskellige mindre indkomster som den havde fast tillagt. Den blev dog alligevel fyldt med penge som kongen disponerede over, og som han kunne have brugt til andre formål. Der var der altså fra nu af tale om statslig finansiering af skolerne. (Skolegangen skulle udtrykkeligt være uden udgift for forældrene.) Indsamlingen af frivillige bidrag blev dog måske ikke helt opgivet.

For det andet var der skolepligt for soldaters og underofficerers børn. Forældrene skulle under eventuel hård straf holdes til flittig og daglig at lade børnene søge de ny skoler.

For det tredje blev skolerne knyttet til den militære kommandostruktur. Dette var blandt andet et instrument til opfyldelse af skolepligten. Hver uge skulle regimentscheferne lade en underofficer afhente mødelister hos skoleholderne og skride frem mod de for sømmelige forældre ud fra dem.⁴¹ Skolerne var også integreret i den militære struktur på andre punkter. Det kan således ses at Københavns kommandant havde tilsyn med skoleholderne i denne garnison.⁴² De københavnske Garnisonsskoler var heller ikke geografisk knyttet til den kirkelige inddeling. Der var fire fordelt efter verdenshjørnerne, uden kobling til de militære sogne.

Motiveringen for oprettelsen af de ny skoler var, at *»en stor del af soldaterbørnene voksede op i lediggang og allehånde udyder, uden information i deres kristendom og andre nødvendige kundskaber, til største skade for dem selv, kongen og fædrelandet«*.⁴³ Der er et ikke ubetydeligt slægtskab med formuleringen i 1739-forordningen om skolerne på landet.⁴⁴ Men i denne lægges der væsentlig større vægt på salighedsmotivet, og der savnes det meste af den brod, som den militære skrivelse lægger i beskrivelsen af børnenes hidtidige opvækst. Skarpheden var ikke tilfældig: I 1747 omtales igen skolernes nødvendighed for soldaterbørnene, *»die sonst wohl größtenteils in der Unwissenheit würden erwachsen und zu allerhand Liederlichkeiten verfallen sein«*;⁴⁵ og i 1776 taler man om at *»forekomme den for ungdommen så højstskadelige lediggang og omstrejfen på gader og stræder«*.⁴⁶ Soldaterbørnene var kort sagt et socialt problem i den tætpakkede hovedstad.

Fagene i de ny skoler var de samme som nævnes i 1714: kristendom, læsning, skrivning, regning. Der skulle tilbydes undervisning både på dansk og tysk.⁴⁷ I en senere sammenhæng (1796) nævnes regning ikke. På dette tidspunkt eksperimenteres der til gengæld med undervisning i spinding og strikning, altså spindeskolemodellen.⁴⁸

Det angivelige formål med de praktiske fag var at skolebørnene *»kunne fortjene noget, og komme forældrene til hjælp til børnenes underholdning«*. Der var faktisk længe problemer med fremmødet i skolerne, trods de tilsyneladende faste bestemmelser, og det var næppe uden forbindelse med de fattige forældres vilkår. Op til 1770'erne blev det gang

på gang indskærpet regimentscheferne at kontrollere om børnene møder op og straffe for-sømmelige forældre.⁴⁹

Der er enkelte holdepunkter for overslag over, hvor stort det faktiske fremmøde var i de københavnske garnisonsskoler. I 1747 siges det at 3-400 børn i tidligere år var mødt frem ved skolernes årlige eksamination i kristendom, og i 1790 skal der have været 400 skolesøgende børn. Tallet på soldaterbørn kendes fra anden side i begyndelsen af perioden. I 1728 optælles 1083 soldaterbørn mellem 6 og 12 år i København, i 1740 skal der have været omkring 2000 drenge af alle aldre, og i 1744 omkring 3000.⁵⁰ Senere blev praksis for militære ægteskabstilladelser mere restriktiv, og fra 1780'erne må antallet af soldaterbørn være meget påvirket af at der blev hvervet stadig færre. Kort efter 1800 nedlagde man flere Garnisonsskoler på grund af manglende søgning, selv om det længe ikke havde været nødvendigt at indskærpe mødepligten.

Man må nok konkludere at Garnisonsskolerne i den første tid kun fik fat i en mindre del af soldaterbørnene, eller kun kunne fastholde dem en kort tid, men at dette ændrede sig i århundredets sidste to tiår. Muligvis var kontrollen bedre efter indskærpelserne i 1770'erne; men det er vel nok så sandsynligt at de forskellige involverede – chefer, skoleholdere, forældre – også har været under direkte indflydelse af det øgede engagement i skolegangen, som fik den militære centraladministration til at indskærpe skolepligten.

Et større engagement mærkes i hvert fald tydeligt på et andet punkt, nemlig nyoprettelse af skoler efter de københavnske Garnisonsskolars mønster. I Christiania blev der ved kgl. forordning grundlagt en regulær skole for garnisonens og afskedigede soldaters børn i 1791.⁵¹ Andre større garnisoner (Glückstadt, Fredericia, Helsingør, sandsynligvis flere) ses også at have skoler i det samme eller det følgende tiår.⁵² Mindre garnisoner havde ikke brug for en egen skole, men regimenterne fik i løbet af 1790'erne lov at betale skolepenge for deres soldaterbørn.⁵³ Nogle af disse garnisonsskoler er muligvis ældre. Der skal have været en garnisonsskole i Rendsburg allerede i 1695, formodentlig betalt af private midler. Der siges også at have været norske garnisonsskoler før midten af det attende århundrede.⁵⁴

Omkring 1800 var der altså opstået et helt system af skoler for soldaterbørn, i hvert fald delvist finansieret med statslige midler og delvist reguleret fra centralt hold. Systemet havde bredt sig til alle kongens lande, og der er tegn på at det havde opnået en væsentlig grad af accept. Det faglige ambitionsniveau var klart højere end i de skoleordninger, der var beregnet på landdistrikterne. Det er fristende at forestille sig, at disse skoler var en del af baggrunden for den reformerede, almene folkeskole efter 1800. Jeg er dog ikke i stand til at fremlægge positive vidnesbyrd om dette.

Det er derimod sikkert, at større tiltro til det almindelige skolevæsen var med til at lægge det militære børneskolevæsen i graven. I 1801 overlod hæren således fattigvæsenet den ene af de to skoler, som den havde tilbage i København. Skolens fonds fulgte med. Til gengæld skulle fattigvæsenets skoler optage de militære børn, som ikke kunne rummes i den tilbageværende Garnisonsskole (Kasernes skolen i Sølvgades Kaserne). De to skoledirektioner skulle i fremtiden samarbejde, således at begges medlemmer havde indseende med begge de omtalte skoler.⁵⁵ Denne omlægning var formodentlig betinget af de forbedringer stadens fattigskolevæsen havde fået i de foregående år.⁵⁶

I de mindre garnisoner fulgte man lignende retningslinier, f.eks. ved at lade den almin-

delige skolekommission i byen sørge for de militære børn mod at lade en militær træde ind i kommissionen, eller ved ganske enkelt at lade regimenterne betale for soldaterbørn på borgerskolerne.⁵⁷ Den militære skolepligt var også opgivet: i 1802 blev det slået fast, at soldaterbørnene i Glückstadt kun skulle tilholdes at søge Garnisonsskolen, når regimentskassen betalte deres skolepenge, »*hvorimod de børn, for hvilke forældrene selv betalte, ej kan tvinges hertil, men at det tværtimod må overlades disse forældre at sende deres børn i de andre autoriserede skoler, hvor de tro at læres bedre end i denne*«.⁵⁸

Det afgørende moment for afviklingen af hærens børneskolevæsen var dog uden tvivl at de hvervede soldater stort set forsvandt, og dermed de »militære børn«. I København, hvor der var så mange tropper at børn af underofficerer og lignende gav en vis søgning, fortsatte den sidste Garnisonsskole dog som nævnt til 1868.

Hvorfor blev der opbygget et militært undervisningssystem?

Det militære undervisningsvæsen var et produkt af mange faktorer, som det kan ses ovenfor. Der er her en principiel forskel mellem børneskolerne, som betjente militærpersonernes afkom, og de øvrige skoler, som uddannede de militære selv.

Børneskolevæsenet var blandt andet præget af ønsker om at bidrage til sjælens frelse, at danne undersåtter der var nyttige for kongen og hans stat, og at få ballademagerne væk fra gaden. Uddannelserne for officerer og underofficerer var i høj grad opbygget på baggrund af hærens tekniske behov, men afspejlede også sider af enevældens politiske funktion.

På et mere principielt plan kan man udskille tre hovedfaktorer. Den ene, den mest banale, er de tekniske behov. De to andre var politiske og ideologiske; nemlig for det første tanken om *hæren som kongens særlige ansvar*, for det andet *legitimering af privilegier og autoritet*.

Tanken om hæren som kongens særlige ansvar gav ham et ønske om at være den faderlige beskytter af sine tjenere, også frem for andre undersåtter. Et ønske, der dels var motiveret af patriarkalsk pligtfølelse, dels af bevidstheden om hvad disse tjeneres loyalitet betød for opretholdelsen af det politiske system.

Den sociale side af denne motivering fremtrådte blandt andet i reglerne for adgang til uddannelserne. Til Landkadetakademiets fripladser blev der håndhævet en fortrinsret for officerssønner, og blandt disse igen for de mest trængende, som sønner af officersenker og gamle, aftakkede officerer. Mindre trængende, og børn af civile, måtte normalt betale for en plads.⁵⁹

De militære børneskoler var beregnet på børn af menige og underofficerer, som pr. definition var trængende. Her var alle pladser fri. De militære børneskoler udgjorde i denne henseende en parallel til rytterskolerne for børnene på ryttergodsets bønder. Disse bønder var jo også kongelige tjenere. Sammenlagt dækkede disse skoleformer stort set alle som var kongens tjenere uden at være standspersoner. Eller med andre ord: den del af de fattige undersåtter, der havde kongen som herre i en specifik forstand: krigsherre eller jorddrot; mens den del, der alene havde ham som konge, ikke var dækket. Det kan ses som en logisk del af et skolesystem, hvis grundprincip var de »nærmeste« herrers ansvar, altså de private godsejere for resten af landdistrikterne og bystyret i byerne. Reguleringen af skolevæsenet på landet 1739-40 med godsejerne som nøglepersoner svarede således

godt til de organisatoriske principper som både rytterskoler og garnisonsskoler byggede på.

Kongens patriarkalske omsorg var tilstræbt regulerende og disciplinerende. En handel om noget for noget var næsten altid tilstede: ægteskaber var efter tilladelse, men gav ret til visse former for forsørgelse. Børn kunne blive støttet, men da mod formelig eller faktisk (for kadetter) forpligtelse til senere tjeneste. Kun på et punkt, Garnisonsskolerne, blev der givet noget væk: de var ikke knyttet sammen med de omtrent samtidigt indførte forpligtende støtteordninger.

Bag det hele lå den handel mellem det kongelige hus og klassen af kongelige tjenere som var en af enevældens grundvolde. Forbindelsens ånd kan nok bedst beskrives af de ord, hvormed Christian V gav de »kongelige betjente« deres privilegier 1679: »for at opmuntre andre til at eftertrage dyden, og lægge vind på det, hvorved de kunde gøre sig og deres fædreland navnkundige, så vel som og derhos des mere at erindre dem og deres afkom om deres allerunderdanigste pligt og skyldighed, ved hvilken de og deres posteritet forbundne er, for vores kongelige suverænitet, absolutum dominium og arverettighed og dens forplantelse paa vores arvesuccessorer udi regeringen, liv, gods og blod at opsætte«. ⁶⁰ Den særlige forsorg for de kongelige tjenere stemmer ikke med senere tiders opfattelse af en regerings pligter. Men for det syttende og en væsentlig del af det attende århundrede var det et tegn på en herskers menneskelige kvalitet at være en god patron. Den gode behandling af de kongelige tjenere var således ikke kun en sammenknytning på basis af interesser, men også en del af det politiske systems legitimering.

Den anden faktor bag opbygningen af de militære uddannelser var altså legitimering af privilegier og autoritet gennem uddannelse af officerer og underofficerer. Dette tema mødes ikke få steder i samtidens skrifter. For eksempel i selveste det kongelige reglement af 1740, hvor det hed om en officers konduite: »In Summa, er muss in allen seinen Actions eine noble und vernünftige Ambition von sich blicken lassen, auf sein Metier sich mit äusserster Sorgfalt beständig appliciren, und sich darinnen immer vollkommener zu machen, unaufhörlich bemühet sein«. ⁶¹ Reglementet 1787 forbandt endnu kraftigere refleksion, boglig lærdom og generel kompetence: »Om endog den største del [af officererne] ikke lærer deraf at bedømme og kombinere alle øvelser: så vil dog visseligen altid være nogle der eftertænker sagen nøjere – af disse vil der blive habile officerer med tiden, som når de først have fået den fornødne indsigt i deres metier, deraf vorde foranlediget at læse gode bøger for at udbrede deres kundskaber – ønsket at distingvere sig vil da sandeligen snart følge efter«. ⁶² Og sådanne officerer var det kongen ønskede at bringe frem.

Med stor klarhed kom temaet frem i en debat i 1796, da en indsender i *Det danske Krigsbibliothek* opkastede emnet: »Hvorfor udfordres ingen militær eksamen til at blive officer, da der dog til enhver anden videnskabelig stand udfordres embedseksamen?« ⁶³

Den efterfølgende debat afslørede andre hedsporer, der rasede over »misbrugen af den landsforræderlige tænkemåde, at en mindre begavet søn kan blive officer«. ⁶⁴ Det blev fremhævet at den ny manøvrekrig stillede krav, og at viden var nødvendig for den meniges respekt. ⁶⁵ Den moderate side anerkendte fuldt ud grundprincippet, men frygtede blot for, at der ikke var tilstrækkelig undervisningskapacitet. Det centrale var naturligvis forholdet til »enhver anden videnskabelig stand«: de embedsmandsgrupper som var lærde og danne-

de i traditionel forstand, og som man frem for alt skulle legitimere sig over for. Men uddannelsen kan næppe være lige gyldig for legitimeringen over for lavere klasser heller. Disse var jo også udsat for den officielle ideologi med dens meritokratiske elementer.

Både herskeren og de involverede parter havde altså gode grunde til at drive uddannelsen af de kommanderende klasser længere frem end det tekniske behov strengt taget krævede. Dette træk blev uden tvivl forstærket af hærens vilkår i den lange fredstid efter 1720. Bevist tapperhed og krigserfaring stod ikke længere til rådighed som selektions- og autoritetsfaktor undtagen for de få, som havde tjent i udlandet. Og man blev sig efterhånden bevidst, at en hær i fredstid er et undervisningsprojekt: en indlæring af aktiviteter som ikke skal bruges aktuelt, men måske i fremtiden. »*Eksercerpladsen og parolestuen, burde over alt betragtes som en skole og begge steder være til officerernes undervisning*« hed det således officielt i 1787,⁶⁶ og princippet gjaldt jo mutatis mutandis også for de lavere rangklasser.

Takket være disse to faktorer, forsorg og legitimering, fik det militære uddannelsesvesen et omfang og en kvalitet, som gik langt ud over hærens tekniske behov.

De militære skoler, samfundet, og eftertiden

Militæret af idag er som bekendt storeksportør af uddannelse af mange slags til det øvrige samfund. Sådan har det ikke altid været. Hærene i det sekstende og tidlige syttende århundrede var knap nok indstillet på at skulle lære soldaterne at bruge deres våben. Det attende århundrede var perioden hvor det principielle skift fandt sted (om end omfanget ikke var så stort som det senere ville blive). Militæret ændredes fra en snylter, som alene udnyttede færdigheder indlært i andre sektorer, til en producent, som sendte et ikke ringe antal personer ud med forhøjede færdigheder.

Man skal ikke undervurdere samfundets nytte af de tjenester som aktive og forhenværende officerer og underofficerer kunne yde det i kraft af uddannelse opnået i militært regi. Ejheller værdien af, at en del af byernes proletarbørn fik en rimelig, statsbetalt skole. Men jeg tror dog at de mest interessante perspektiver ligger på andre områder. De handler om hæren som en social og mental struktur, betinget af uddannelse.

For at forstå hærens betydning på dette felt må man vide at det attende århundredes Danmark-Norge var en af tidens mest militariserede stater. Den faste styrke (i mobiliseret stand) lå som nævnt typisk på 55 til 75 tusind mand. (Og så kom den store flåde oveni). Hvis man går ud fra nogle realistiske forudsætninger om tjenestetid, restlevetid og tilbagevandring af hvervede udlændinge kan man se, at mellem 1/4 og 1/2 million mænd i tvillinget må have været aktive eller forhenværende soldater, flest i periodens slutning.⁶⁷ Det vil sige at en meget stor del af samfundets beherskere, husholdsoverhovederne, må have haft en militær fortid. De holdninger som kunne læres i militæret må således have haft betydning for hele den mentale verden i Danmark og Norge. Det gælder især efter omlægningerne af rekrutteringen i århundredets sidste del. Herefter blev langt flere indkaldt, og de blev indkaldt til en længere garnisonstjeneste, ikke alene til kortere øvelser. Der dannedes en langt bredere kanal til landenes befolkning fra den militære verden.

Hvad lærte man da om uddannelse her? Man lærte naturligvis først og fremmest selv at blive oplært: at blive øvet – ekserceret – og afkrævet indlæring både af færdigheder og kundskaber. Men man lærte også indirekte den verden at kende, som de befalende

levede i, og hvis forhold til uddannelse er beskrevet ovenfor. En verden, hvor uddannelse var en statusfaktor af første rang, et privilegium at få i sig selv og en kilde til ny privilegier. En verden, hvor eksamen, først og fremmest eksamen i boglig viden, i stadig stigende grad blev set som den naturlige legitimering af ethvert advancement, selv til underofficers forholdsvis ydmyge position. Og endelig en verden, hvis dannelsesideal næsten udelukkende var bygget op omkring det praktiske og dennesidige. Religionen havde sin plads, men kun som en del af et videns- og moralkompleks med andre hovedhjørnesteene.

I den tidligere nævnte første håndbog for menige kommer den militære verdens idealer godt til udtryk i den meget klare form de havde fået ved århundredets udgang. Den første dialogs første replikker lyder således:

Jæger: Hvad Fanden ser jeg! En husar i værtshuset som læser i en bog.

Inf.: Så min sjæl. En husar med en bog i hånden! Det må vist være en forulykket student.⁶⁸

Senere udvikler husaren – læremesteren i fremstillingen – betydningen af denne bog, som er et moralsk og teknisk Vademecum for menige. Hvis alle soldater kunne den, »da kunne man udrette lige så meget med titusinde mand, som man nu udretter med tyvetusinde«. Og bogen er »så god som en bønnebog .. Den lærer os de pligter, vi, som mennesker og soldater, skulle udøve, og opfylder en soldat det, .. så gør vi meget godt og intet ondt, og er Gud og menneskene behagelige«.⁶⁹ Og så udvikles i samtale efter samtale moralske og praktiske emner. På den ene side forholdet til overordnede og til staten osv. På den anden hvorledes avantgarden skal krydse en hulvej, fremgangsmåden på patrulje, og meget mere. Det tekniske beskrives i nøje tilknytning til samme forfatters teoretisk fremstillede lærebog for officerer.⁷⁰

Et interessant perspektiv ligger uden for feltet »militære uddannelser« i snævrere forstand. Udviklingen sidst i det attende århundrede gav nemlig hæren en stærk interesse i folkelig uddannelse. På den ene side blev den næsten helt afhængig af udskrevne bønderkarle som mandskabsressource, og en langt større del af den mandlige befolkning blev udskrevet end før. Den grådige hær ønskede sig snart almen værnepligt, også af andre klasser, for at forsyne sig med endnu mere folk og med ekstra befalingsmænd. På den anden side steg kravene til indlæring og kammoral på grund af den »adsprede fægtning«, især kravene til det menige mandskab. Selv den simple infanterist skulle ikke længere blot kunne fungere som »skydeautomat«, stillet op på række og under kommando for hver bevægelse; men han skulle også virke som selvstændig, indefra motiveret, og intelligent handlende kriger, der kunne tilpasse sig vekslende situationer.

Hæren måtte kort sagt ønske sig en uddannelse af folket, der opfyldte to krav: den skulle vænne de kommende rekrutter til systematisk indlæring gennem forklaringer og øvelser. Og den skulle hjælpe til at danne soldater der kunne kæmpe, ikke drevet af jernhård ydre tvang, men på egen hånd, motiveret og disciplineret indefra, og med egen forståelse af situationen.

Kravene til soldaten findes ofte nok omtalt i den livlige debat som skolens rolle sidst i det attende århundrede. Men typisk fra en ganske bestemt synsvinkel: soldaten nævnes – parallelt med bonden, håndværkeren, embedsmanden – som én af samfundets stænder. Det sker blandt andet som et led i en konservativ argumentation imod folkelig oplæring ud over det mest beskedne. For den traditionelle standsbundne tænkemåde er det betæn-

keligt at lære nogen noget ud over hvad han skal bruge i sin stand, og standen ses som noget der er bestemt fra barndommen og for livet. Det var en tanke med stærk livskraft, også hos folk der var alt andet end konservativt indstillet på skoleområdet, men hvis planer blev modificeret af den.⁷¹

Udviklingen på det militære område var imidlertid med til at gennemhulle tanken om den faste standsplacering. »Soldaten« i den gamle betydning forsvandt. I stedet måtte hæren insistere på, at soldatergerningen var en del af en almen samfundsborgerrolle. Og den måtte kræve af samfundsborgeren, også den fattige, at han var i stand til at vise åndelig fleksibilitet, disciplineret indlæringsevne, og patriotisme.

Hæren måtte følgelig ønske sig en skole, som bidrog til at danne samfundsborgeren således. Dette synes ikke at have sat noget direkte præg på skolereformen i det nittende århundredes første år. Den gennemførtes i et helt civilt regi, i overensstemmelse med traditionen for skolens styre. Patriotisk opdragelse kom ind som noget nyt, men længe kun på forholdsvis beskeden måde.⁷² Men den ny skole svarede dog langt bedre end den gamle til den ny hærns behov; og det opbrud i verdensbilledet, som den reformerede hær betød for dem der bekymrede sig om denne del af stat og samfund, må have bidraget til at gøde jorden for reformen.

To af det nittende århundredes væsentlige nyskabelser på undervisningsområdet var et langsomt ændret dannelsesideal, der trængte det filologiske og teologiske i baggrunden, og et nyt syn på forholdet mellem folk og stat, som for alvor gjorde staten til interessant i menigmands verdslige uddannelse. På begge punkter fandtes der forskellige former for tilløb og forudsætninger i det foregående århundrede. Det vil være fremgået af det foregående at den militære del af samfundet var hjemsted for ganske markante eksempler på sådanne tilløb. Det er ikke klart hvilken betydning de havde for den generelle udvikling der kom efter. På baggrund af den vægt som hæren havde i enevældens stat og samfund – en langt større vægt end nogen sinde før eller siden – kan der imidlertid være god grund til at få afklaret de militære uddannelsers indre og ydre historie ud over den skitse, som er præsenteret her.

Noter:

1. Skrivelse 18.6.1745, Johann Friedrich Camerer, *Versuch eines vollständigen Registers und Repertorii aller Kgl. Dänischen allerh. Verordnungen in so weit sie den Militair-Etat angehen, sammt einem Anhang von vielen andern ungedruckten Rescripten, Mandaten etc* (Schleswig, 1760), s. 69; reskr. 11.5.1711, 2.4.1794, P. Rosenstand-Goiske, *Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende* 1 (København, 1803) s. 203 f, 4 (København, 1805) s. 774.
2. H.A. Reuss, *Contentum oder Inhalt aller Kgl. Dänischen von A° 1683 bis hieher emanirten den MilitairEtat zu Pferde und zu Fuß concenirenden Verordnungen, Verbothe, Ordonnances etc.*, (København, 1744); Camerers citerede arbejde; Rosenstand-Goiskes citerede arbejde, 1-4, (Kbh., 1803-05, med senere fortsættelse ved Johan Chr. Hedegaard); Johan Chr. Hedegaard, *Samling af de trykte Forordninger, Placater og Patenter etc. Landmilitairvæsenet betreffende, som ere udkomne i det Tidsrum fra 1670 indtil 1805 inclusive*, 1-2 (Kbh., 1807) m. fortsættelser for 1806-08 (1809), 1809-23 (1824), 1824-40 v. C.A.F. Paulsen (1841)).
3. Otto Vaupell, »Oplysninger om Hærens Styrketal og Udgifterne til den i Aarene 1680 til 1896«, *Militært Tidsskrift* 1898 s. 394-399.
4. Vedr. hæren se Gunner Lind, »Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering«, *Historisk Tidsskrift* 86 (1986).
5. Forordning hvorledes Den Danske Armé herefter skal forfleges 3.8.1763, *Frederik Vs Forordninger* s. 36-64; Reglement angaaende Indquartringen 21.4.1764, samme s. 63, 83; Jens Johansen, *Frederik VI's Hær 1784-1814* (København, 1948), s. 119; reskripter 29.7.1758, 11.7.1764, 20.6.1767, 8.3.1817, Rosenstand-Goiske

- 2 s. 192, 3 s. 127, 275, Hedegaard, Rescripter 7 s. 30. Det sidste reskript drejer sig alene om underofficerers børn.
6. 21.2.1674, 13.4.1733, 1.7.1749, Camerer s. 54, 114; 19.11.1749, 27.12.1799, Rosenstand-Goiske 2 s. 53-4, 4 s. 1004. Officererne var også underkastet krav om godkendelse af ægteskab (fra 1756 i København, formelt hos kongen selv). Her var de centrale punkter dels brudens person og familie, dels det kommende pars økonomiske vilkår. De laveste officerer kunne ikke gifte sig uden at en af parterne havde formue. Man ville ikke risikere at pengetrang skulle få indvirkning på officerens tjenstlige forhold. (17.10.1731, Hedegaard, Samling, 1 s. 152-3; 1.12.1756, Rosenstand-Goiske 2 s. 166-7).
 7. 15.1.1723, Rosenstand-Goiske 1 s. 390.
 8. Om den »adsprede fægtning« i Danmark, se Lind, Den dansk-norske hær, s. 44-46.
 9. Des Reglements für Unsere Geworbene und National-Infanterie, 1-3 (med to bind delt i halvbind), København 1740-47. Dette fungerede som grundreglement, dels for de andre våbenarter, dels i forhold til en række senere supplementer og revisioner.
 10. [Johan v. Ewald], *Gespräche eines Husaren Corporals, eines Jägers und leichten Infanteristen über die Pflichten und den Dienst des leichten Soldaten* (Altona, 1794). Dansk udgave København 1795; mange senere optryk.
 11. Ole Feldbæk, *Tiden 1730-1814 (Danmarks Historie)*, Aksel E. Christensen et al. ed., 4, København, (1982), s. 132. Statens driftsbudget er udgifter minus statsgældens betjening, der slugte omkring 1/3. Hovedparten af denne gæld stammede ultimativt fra ekstraordinære militære udgifter.
 12. Johansen, Frederik VI's Hær, s. 148.
 13. For Landkadetakademiet, se Officersskoler 1691-1918 (som også dækker de mindre anstalter bedst) og Rosenløv, Uddannelsen. Skolen i Christiania er bedst beskrevet i Fr. Sinding-Larsen, *Den norske krigsskoles historie i ældre tider* (Kristiania, 1900); artilleriets uddannelser i Johan Nordentoft, *Gjethuset og artilleriets Kadetskoler* (København, 1929); Generalstabsskolen i P.H.W. Lange, *Den danske Generalstabs Historie* 1-2 (København, 1886-9).
 14. Rosenløv, Uddannelsen, s. 40; Rosenstand-Goiske 4, s. 782.
 15. Officersskoler 1691-1918, s. 18, 30.
 16. Det reducerede naturligvis søgningen at der på dette tidspunkt var etableret en officersuddannelse i Norge. Den tidligere søgning fra Norge havde dog ikke været så stor at den alene kan forklare nedgangen. (Egne officersdata, tilgængelige på Dansk Data Arkiv, DDA-nummer 781).
 17. Officersdata.
 18. Lars Kiærland, »Officersstandens sociale, økonomiske og kulturelle forhold«, *Norsk Militært Tidsskrift* 92 (1929), s. 1022.
 19. Officersdata.
 20. Rosenløv, Uddannelsen, s. 15.
 21. Rosenløv, Uddannelsen, s. 24.
 22. Rosenløv, Uddannelsen, s. 27, 33-34.
 23. Officersskoler, s. 28, 36-37.
 24. Rosenløv, Uddannelsen, s. 43.
 25. *Sorø. Klostret – Skolen – Akademiet*, 1, (København, 1924) s. 399-406.
 26. Rosenløv, Uddannelsen, s. 17.
 27. Vedr. officererne som stand se Gunner Lind, »Military and Absolutism: The Army Officers of Denmark-Norway as a Social Group and Political Factor, 1660-1848«, *Scandinavian Journal of History* 12 (1987), s. 221-243.
 28. Ole Norling-Christensen, »Hans Christian Ørsted«, *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udg. 16 (København, 1984), s. 199-201.
 29. Jvf. Joakim Larsen, *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818* (København, 1893), s. 133: »Selv Officererne bleve grebne af den pædagogiske Bevægelse..«
 30. 29.3.1771, 3.8.1771, 7.8.1771. Rosenstand-Goiske 3. s. 370, 390.
 31. 14.10.1785. Rosenstand-Goiske 4 s. 46.
 32. Vaupell 2 s. 47; Cit. forordning af 3.8.1763 s. 60.
 33. 31.10.1795. Rosenstand-Goiske 4 s. 471.
 34. 29.11.1800. Rosenstand-Goiske 4 s. 1049.
 35. 22.8.1804. Hedegaard, Rescripter, 1 s. 589.
 36. 8.6.1804. Hedegaard, Rescripter, 1 s. 546.
 37. Hedegaard, Rescripter, 1 s. 546.
 38. 28.9.1714, Rosenstand-Goiske 1, s. 285.
 39. Borgstrøm, Børn og militær, s. 19.
 40. Jfr. Joakim Larsen, *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784*, (København, 1916), s. 180.
 41. Forordning af 7.7.1733, Borgstrøm, s. 19.

42. 17.6.1747, Rosenstand-Goiske 2, s. 20.
43. Borgstrøm, Børn og militær, s. 19.
44. 23.1.1739. J.H. Schou, *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve*, 3, (København, 1822), s. 256.
45. 17.6.1747, Rosenstand-Goiske 2, s. 20.
46. 15.10.1776. Rosenstand-Goiske 3, s. 668.
47. Forordning af 7.7.1733. Den tysksprogede undervisning samles senere (1791) på én af de fire skoler. (8.4.1791, Rosenstand-Goiske 4, s.410.)
48. 28.10.1796, Rosenstand-Goiske 4, s. 100; jvf. Joakim Larsen, 1784-1818, s. 5.
49. 17.6.1747, 5.7.1771, 2.6.1775, 15.10.1776, 1.9.1788. Rosenstand-Goiske 2 s. 20; 3 s. 383, 604, 668, 722.
50. Borgstrøm s. 20, 23.
51. 30.12.1791, Rosenstand-Goiske 4 s. 434.
52. 2.1.1802, 11.4.1815, 9.2.1819, Hedegaard, Rescripter, 1 s. 124; 6 s. 30; 8 s. 20.
53. 21.6.1794, 3.11.1798, Rosenstand-Goiske 4 s. 653, 912. I det ene af disse tilfælde må regimentskassens penge være gået til en Garnisonsskole, der var grundlagt et par år før ved nogle officerers private initiativ. (Larsen, 1784-1818, s. 133.)
54. Otto Vaupell, *Den dansk-norske Hærs Historie* 2 (København, 1876) s. 47, 127.
55. 16.1.1801, Hedegaard, Rescripter 1 s. 7.
56. Larsen, 1784-1818, s. 258 ff.
57. 11.4.1815, 9.2.1819. Hedegaard, Rescripter 6 s. 30; 8 s. 20.
58. 2.1.1802. Hedegaard, Rescripter 1 s. 124.
59. Rosenløv, Uddannelsen, s. 25-6; Jens Johansen s. 154-5.
60. 11.2.1679. Christian Vs Forordninger, u. sidetal.
61. Reglements – Infanterie 3 s. 76.
62. Exerceerreglement 1787 s. 111.
63. Det danske Krigsbibliotek 1796 nr. 3 s. 85.
64. Det danske Krigsbibliotek 1796, nr. 3 s. 270.
65. Det danske Krigsbibliotek 1796, nr. 3 s. 272.
66. Exerceerreglement 1787 s. 114.
67. (1) Med en gennemsnitsstyrke på 65000 og en tjenestetid på 6-8 år må hæren have rekrutteret fra godt 8000 til knap 11000 mand hver år. (2) Den gennemsnitlige restlevetid for disse rekrutter må være 40-45 år. (Ud fra Tabel 8.37, Aldersspecifik døds hyppighed for mænd, i Hans Chr. Johansen, *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede* (Odense Studies in History and Social Sciences 22), Odense 1976, s. 121). Dette giver en beregnet »militær population« på mellem 325000 og 487000. (3) Omkring 1/3 til 1/4 af tropperne i århundredets første del har været hvervede udlændinge (Otto Vaupell, *Den dansk-norske Hærs Historie* 1 (København, 1872) nationalitetstabel u. sidetal. Listen viser næsten 2/3 udlændinge, men dækker kun nogle enheder af den hvervede del af hæren). Udlændingenes andel har været væsentligt mindre senere. Langt fra alle udlændinge vandrede tilbage. Selv under de mest ugunstige forudsætninger kan den »militære population« altså ikke bringes ned under 1/4 million, og det sandsynlige tal er mindst 100000 højere.
68. Her citeret efter den første danske udgave: [Johan v. Ewald], *Samtaler imellem en Husar-Corporal, en Jæger og en let Infanterist om den lette Soldats Pligter og Tjeneste* (København, 1795), s. 1.
69. Ewald, *Samtaler*, s. 3.
70. Nemlig 5. kapitel af [Johan] v. Ewald, *Abhandlung von dem Dienst der leichten Truppen* (Flensburg, Schleswig u. Leipzig, 1790).
71. Ingrid Markussen, *Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*, (København, 1988) s. 104 f, 123, 128, 202.
72. Ole Feldbæk, »Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse«, *Fortid og Nutid* 31 (1984), s. 282-5.